

odměňování mladých lidí. Mnohdy na pracovištích dostávají plat ne podle své práce, ale podle svého věku. Rozdělení do platových tříd nedává mladému člověku možnost vydělat si více a získat prostředky, které právě v období zakládání rodiny potřebuje. Je nutné zabývat se postavením celých skupin mladých lidí. To se týká například mladých vědeckých pracovníků, absolventů vysokých škol po nástupu do praxe a podobně. (...) Při startu do života by měli mít všichni stejné šance. Někdo to má jednodušší, protože ho značně podporují rodiče. Je faktem, že sociální nespravedlnost existuje“, pak tím spíše a tím naléhavěji by měl na tyto skutečnosti poukázat a hlouběji je analyzovat sociolog, od něhož to naše společnost očekává.

Do knihy se vloudily některé drobné chyby a nepřesnosti. U tabulky na s. 37 je uveden jako pramen Pácl 1982, ale v textu knihy ani v seznamu literatury se o tomto prameni nic bližšího nedozvíme. Na s. 63 je místo správného pojmu „sociálně demografická skupina“ uvedeno „sociálně demokratická skupina“. Číselné údaje o počtu žen v roce 1980, uvedené v tabulce na s. 92, jsou ve srovnání s předchozím textem přehozy. Na s. 111 se píše o následujících desetiletích tohoto (tj. dvacátého) století, ale toto desetiletí už bude přece jen jedno.

Knihy D. Holdy svědčí o tom, že její autor má cit pro postižení sociálních problémů mládeže. Přejí mu, aby v jeho další práci se mu vždy dařilo tyto problémy také všestranně sociologicky analyzovat.

Jan Sedláček

Sociální deviace

Praha, Svoboda 1988, 307 s.

V překladu Aleny Miltové vyšla v Sociologické knižnici Nakladatelství Svoboda práce tří sovětských autorů – V. N. Kudrjavceva, V. S. Něrsesjance a J. V. Kudrjavceva – s názvem *Sociální deviace. Úvod do obecné teorie*. Autoři deklarují záměr založit publikaci východiska obecné teorie sociální deviace, i když, jak sami zčásti připouštějí, jejich přístup má výrazné specifické rysy, vlastní právní vědě.

Specifičnost způsobu uvažování je patrná již v prvé z devíti kapitol, nesoucí název *Zkoumání sociálních deviací jako vědecký směr*. Za „teoreticky přesné a určité“ považují autoři „chápání sociálních deviací jako narušení sociálních norem“ (s. 11) a odmítají jiná, širší vymezení (například ve spojení s fenoménem „institucionálních očekávání“). Sociální deviaci vztahují jak k individuální, tak kolektivní činnosti; do této oblasti výslovně zahrnují i „různé byrokratické deformace, projevy resortismu, lokálpatriotismu a jiná narušení právních, politických a mravních požadavků v práci institucí, v činnosti pracovních kolektivů a společenských organizací“ (s. 13).

Zde je ovšem už skryt neřešený problém objektivního sociálního obsahu deviace. Ten je patrný již v tom, co počít se sociálními souvislostmi, jež relativizují výše uvedené vymezení jevů: už zmíněná konkretizace ukazuje, že deviace může být v rozporu s určitou normou a současně „produktem“ jiné normy, což je evidentní právě u mnoha byrokratických deformací či projevů resortismu.

Snad nikoli v právnickém, ale rozhodně v sociologickém ohledu působí poněkud bezradně nevyhnutelná snaha autorů nezpochybnit kritérium vymezení sociální deviace – normu, když například říkají, že „je také třeba vzít v úvahu, že samy normy mohou být za určitých podmínek zastaralé a neúčinné [a tedy v opozici k jiné, progresivní normě – pozn. R. R.]. I tento případ“, pokračují dále, „spadá pod pojem negativních jevů, avšak k sociálním deviacím jej, přísně vzato, přiřadit nelze“ (s. 14). Připustíme-li, že společenská realita je také vnitřně rozporná, sotva vystačíme s definiční relací „norma – deviace“, byť se týká jen prvotního, výchozího vymezení jevu.

Autoři nicméně na základě stručného přehledu o výzkumu problematiky v SSSR zdůrazňují skutečnost, jež z jiného úhlu nakonec vede studium společenských odchylek k výzkumu povahy základních sociálních vztahů, procesů a zákonitostí; totiž, že dosud chybí „nutná vzájemná vazba mezi studiem různých druhů chování, jež se odchyľují od normy“ (s. 20). Konstatují, že tyto obecné aspekty problematiky mají nejbližší k sociologii a obecné pojetí sociální deviace považují za jednu ze speciálních teorií marxisticko-leninské sociologické vědy (s. 22), i když jde o vědecký směr komplexního charakteru. Připomínají však také, že v sociologii není studium norem a deviací dosud věnována potřebná pozornost.

Druhá kapitola, *Z dějin zkoumání sociálních deviací*, je poměrně rozsáhlá a má v zásadě tradiční dikci kapitol z dějin právního a politického myšlení: od pojednání o mytologických představách přes názory starověkého Východu, Řecka a Říma, Evropu středověku, novověká učení (F. Bacon, T. Hobbes, J. Locke, Ch. L. Montesquieu, . . . představitelé klasické německé filozofie) až k rozboru marxisticko-leninského konceptu podstaty sociálních deviací. Způsob pojednání rozhodně není nezajímavý, ale ponechává si v převaze optiku právního vidění problematiky. Svědčí o tom nakonec i výraznější pozornost raným dílům Marxovým a Engelsovým. Historii sociologického myšlení v marxistické i nemarxistické linii není v knize věnována potřebná pozornost – vzhledem k uvedenému oborovému přiřazení teorie sociální deviace by se přece jen v tomto směru očekávalo více. Rozhodně ne méně než učinil A. M. Jakovlev v knize *Zločinnost a sociální psychologie* (Prestupnost i socialnaja psihologija), vydané u nás v českém překladu v r. 1974 a uvedené předmluvou právě jedním z autorů, V. Kudrjavcem.

Sociální norma je název třetí kapitoly. Úvodem se v ní konstatuje, že „normami, jež odrážejí zájmy tříd a společenských skupin, jsou dány (předepsány, povoleny) určité formy chování, charakter vztahů, cíle a způsoby jejich dosahování“ (s. 79). Škoda však, že zde není více pozornosti věnováno právě mechanismu formování a fungování norem na bázi zájmů (a tedy i v kontextu pojmů „vztah“, „cíl“, „způsob realizace“). De facto klasifikující výklad přechází i do další pasáže, jež se podle názvu zabývá sociální normou jako společenským procesem; více analytické pozornosti je věnováno otázce vícefunkčnosti normy.

Klasifikační spíše než analytický ráz má však i kapitola, jež logicky následuje – *Deviace od sociální normy: pojem a druhy*. Charakterizuje znaky sociální deviace (mimo jiné jako „takové narušení sociálních norem, jež je charakterizováno určitou hromadností, stabilitou a rozšířeností při stejných sociálních podmínkách“ – s. 107) a rozlišuje deviace podle řady principů.

Myšlím však, že zde byla promarněna jedna z teoretických příležitostí (i když promarněna v logice předchozích úvah) tím, že zdůrazněný problém „pozitivních deviací“, „jemuž se samozřejmě autoři nemohli a ani nechtěli vyhnout, a jenž svou povahou nutí výzkumníka jít více k jádru věci, nebyl vyřešen více dialekticky. Zdá se, že autoři pochopili progresivnost společenského systému jako něco, co se netýká schopnosti změny (sebezměny, tj. schopnosti zrání, vývoje). Myšlenku, že „deviace od normy může být chápána jako pozitivní pouze z hlediska progresivnějšího systému“ (s. 112), uplatnili takřkajíc ve prospěch normy: jestliže „za socialismu vyjadřuje právní systém vůli a zájmy pracujících“, pak deviace „od platných norem, zákonných aktů a právních předpisů nelze z pozic socialismu chápat jako užitečné“, neboť k řešení konfliktů starého a nového jsou k dispozici zákonné prostředky (s. 112–113). Tak prosté to zase není, alespoň pokud chceme překročit obsah zákona v právním smyslu k obsahu „právních aktů“ jako derivátů sociálních zákonitostí, stabilizujících společenský systém (mimořádně především tím, že umožňují jeho vývoj, nejen prostou reprodukci).

Rozšířenost sociálních deviací a jejich dynamika je předmětem kapitoly páté. Autoři zde právem staví otázku mezi a možností mezinárodního srovnávání. Charakterizují zde některé výsledky výzkumů ve světě a vývoj výzkumu v SSSR; dotýkají se také řady problémů spojených s prognostikou protisociálního jednání.

V šesté kapitole *Komponenty sociálních deviací* je postavena otázka rozdílnosti analýzy sociální deviace z hledisek jednotlivých věd – publikace se například zmiňuje o právním hledisku, sociálně psychologickém či kybernetickém hledisku. Zdůrazňuje důležitost sociologické analýzy, která do výzkumu sociální deviace jako hromadného jevu vnáší mimo jiné pojem komponent (s. 161). V knize jsou vyčleny čtyři nejpodstatnější, s nimiž se dále pracuje: sociální hodnoty, sociální instituce, sociální normy a vztahy. Deformace v každé z těchto komponent ovlivňuje i komponenty ostatní; autoři se vyjadřují k různým možnostem deformací a disfunkcí v tomto smyslu a dospívají k souhrnnému závěru, že „výchozím článkem sociálních deviací je obvykle změna hodnotových orientací“ v určitých sociálních skupinách, podmíněná objektivně v sociálně ekonomických podmínkách. Taková změna orientací se rozšiřuje, vede k interpersonálním konfliktům i narušování norem, které – pokud není proces kontrolován – fakticky přestávají fungovat, vzniká „stínová normotvorba“, narušuje se fungování sociálních institucí, jež je nahražováno neformálními vztahy. Důsledkem pak je podstatná, někdy i nezvratná změna a deformace v systému společenských vztahů, růst sociálních rozporů, „jež zase produkují deviantní chování v různých formách“ (s. 194).

Sociologicky zajímavé by zřejmě bylo posoudit tento model změny i z jiného výchozího bodu.

Především obrácením uvedeného kauzálního řetězce, neboť, jak se zdá, pohyb od sociálních rozporů k disfunkcím sociálních institucí, vzniku „stínové normotvorby“ atd., je vyjádřením hlavního průběhu objektivní determinace změn hodnotových orientací, která byla ve výše uvedené posloupnosti jen mlčky předpokládána a která je nakonec základní osnovou výkladu i vymezení sociální deviace.

Nutno říci, že zajímavost práce i její sociologická obsažnost roste i s dalšími kapitolami. Z nich následující – *Mechanismy deviantního chování* – de facto posuzuje předpoklady bezprostřední determinace deviantního chování v interakci sociálních norem, vlastností osobnosti či kolektivu a zvláštností konkrétní situace. Základní příčiny deviací (v sociálně psychologickém smyslu) vidí autoři na jedné straně v nesouladu mezi požadavky života a zájmy osobnosti (kolektivu), na druhé straně v nesouladu mezi normou a požadavky života; do určité míry zde ovšem zůstává nevyjasněn problém „požadavků života“, i když je zjevně vztažen především k pojmu životního způsobu (viz další kapitoly). Mechanismy je myšlena interakce všech vnitřních a vnějších faktorů (jevů, procesů), jež vedou ke vzniku cíle, k rozhodnutí o činu, ale také k jeho praktické uskutečnitelnosti (s. 195).

Publikace upozorňuje na význam tzv. problémové situace, v níž je obtížné sociální normu aplikovat; dále akcentuje a rozebírá úlohu subjektivního smyslu situace a jejího vlivu na jednání člověka. Podrobně se zabývá zvláštnostmi osobnosti. V závěru kapitoly jsou zkoumány procesy stabilizace individuální deviace, podmínky jejího zmasovění a její vliv na vznik nových negativních činů, a dále pak problém ospravedlnění a sebeospravedlnění faktu narušení normy.

Příčiny sociálních deviací (osmá kapitola) jsou tématem, jemuž je věnována poměrně důkladná pozornost už v teoretické rovině. K poznání příčin deviací lze, jak autoři konstatují, dospět jen výzkumem objektivních procesů sociálního života a jejich odrazu ve vědomí. Jde však také o způsob výzkumu. Autoři oprávněně polemizují s tendencemi zpochybňovat použitelnost kauzální explanace. Odlíšíji deterministické vysvětlení jevů od vysvětlení kauzálního (s. 237 an.), podtrhují význam deterministické explanace jako východiska, schopného reflektovat mnohotvárnost a komplexnost determinačních mechanismů, a ukazují příčinnost jako vnitřní obsah (podstatu) determinace sociálních deviací. Tento výklad má širší význam, překračující hranici dané problematiky – snad především k otázkám vysvětlení v sociologii vůbec.

Pro případ sociální deviace rozlišují a interpretují filozofickou, sociologickou a psychologickou úroveň vědeckého vysvětlení; sociologickou rovinu snad poněkud redukuje na výzkum způsobu života (s. 245).

Kapitola obsahuje řadu pěkných a inspirujících, ovšem i polemiku vyvolávajících rozvah. Precizovaný se nezdá například výklad deviantních důsledků „deformací ve způsobu života“ (není jasno, co je zdrojem a kritériem deformovanosti). Pozornost zasluhuje závěr, „že přes veškerý význam sociálně ekonomických podmínek jsou pro utváření normativních postojů velmi důležité a možná rozhodující ideologické a sociálně psychologické faktory“ (s. 247). Ve výkladu faktorů ovlivňujících realitu sociálních deviací je například podnětná úvaha o odlišnosti vůdcích „morálně etických principů“ v závislosti na profesi a jejím místu ve společenské dělbě práce, resp. na obsahu práce. Škoda, že zůstal jen naznačen problém rozpornosti normativních systémů, popřípadě rozpornosti systému norem a systému reálných společenských vztahů (s. 249–250).

Bez zajímavosti není ani to, že autoři vlastně sami (implicite) naznačují rozdílnost hranic právního a sociologického vidění příčin sociálních deviací – konkrétně v polemice s názorem o zaviněnosti jednání. Zde do popředí vystupuje subjektivní příčina zločinnosti jako nejbližší, bezprostřední příčina vědomého lidského činu, a nikoli příčiny „vzdálenější“ a objektivní (s. 254 an.). Tento problém ovšem odkazuje k obecnější otázce: k tomu, že určení příčiny – možno také říci „vzdálenost kauzálního řetězce“ – současně zakládá i odpověď na otázku, co je a co není deviací, resp. rozhoduje o tom, co může znamenat deviace v právním a sociálním smyslu, v čem se kryje a v čem nikoli jako jevy v systému právních a sociálních vztahů apod.

Závěrečná, devátá kapitola nese název *Boj se sociálními deviacemi*. Autoři zde charakterizují základní myšlenkové směry a koncepty zaměřené na otázku boje s deviantním jednáním. Především zhodnocují informační přístup, přičemž upozorňují na problematičnost jeho přeceňování, stejně jako na nenahraditelnost znalosti obsahu sociálních norem jmenovitě v oblasti jednání instrumentálního (procedurálního) rázu, v profesionální činnosti a v oblasti jednání člověka jako občana státu. Věnují větší pozornost také zásadám tzv. normativní propagandy.

Za klíčový však považují sociálně profylaktický přístup. Charakterizují jeho sociální předpoklady

a možnosti, zejména s ohledem na specifiku SSSR. Věnují se otázce užití sankcí, diskutují otázku významu nápravné funkce trestu apod. Jako doplňkový směr hodnotí také lékařsko-biologický přístup k deviantnímu chování.

Úplným závěrem knihy je pojednání o komplexním přístupu k řešení zkoumaného problému, mimo jiné v souvislosti se sociálním plánováním; autoři charakterizují základní složky tohoto přístupu. Škoda, že tato pasáž má dosti deklarativní charakter, v němž autorům přece jen poněkud uniká, že při formulaci hlavních společenských cílů nevystačíme pouze s globálním „harmonizačním“ konceptem (především k dosažení cíle „harmonizovat ekonomiku“ – s. 298), nýbrž musíme počítat s tím, že dynamičnost socialistického reprodukčního procesu jako celku předpokládá také existenci zájmových rozporů a s tím i určitou, relativně stálou vnitřní rozpornost hodnotového i normativního systému společnosti a třeba určitý vývoj v obsahu sociální spravedlnosti.

Přes jistou tradiční optiku plní publikace i v podmínkách Československa důležité poslání, neboť zaplňuje značnou mezeru také v oblasti sociální patologie jako sociologického odvětví. Nejen právní vědu, ale i sociologii obohacuje zejména o poznatky ze sféry sovětské produkce, popřípadě produkce touto sférou zprostředkované. Současně přináší řadu podnětů k dalšímu rozvoji dané disciplíny i ke komplexnějšímu pohledu na problém sociální deviace, jenž je na bázi dialekticko-materialistického přístupu přece jen v počátcích.

Richard Růžička

N. Jachiel: Sociologija i socialnaja promjana (Sociologie a sociální změna)

Sofia, Izdatelstvo nauka i izkustvo 1988, 416 s.

Niko Jachiel je významnou osobností mezinárodního sociologického života. Již proto řada čtenářů se zájmem sáhne i po retrospektivním výboru autorových statí, porůznu publikovaných v odborných i populárnějších časopisech, popřípadě přetištěných z autorových publikací. Přetištěné materiály pokrývají rozsáhlý časový úsek. Nejstarší stať publikovaná ve sborníku pochází z roku 1954, nejmladší z roku 1986. Toto časové rozpětí je samozřejmě na jejich obsahu i formě citelně znát. Bohužel výběr není doplněn ani rozsáhlejší vstupní hodnotící studií, ani systematictější autorskou předmluvou, která by napomohla orientaci (zejména zahraničního čtenáře) ve vývojových peripetiích formování sociologického „obrazu světa“ bulharské společnosti v intencích bulharské sociologické školy.

Sborník nesleduje chronologické, ale naopak obsahové členění jednotlivých ukázek. Texty jsou rozčleněny do čtyř částí. První z nich, nazvaná *K systému sociologických kategorií a přístupů*, zahrnuje pět příspěvků: „K otázce sociologické struktury“ (z roku 1970), „Kategorie ‚podstatný rozdíl‘“ (z roku 1965), „O strukturním přístupu v sociologii města“ (z roku 1965), „Efekty a efektivnost vědy“ (z roku 1969) a programový příspěvek „Za vysokou kvalitu empirických sociologických výzkumů“ z roku 1985.

Druhá část, *Faktory sociální změny*, obsahuje osm příspěvků. „Dynamika sociálně třídních vztahů“ (z roku 1954), „Vztah k vlastnictví“ (1958), „Třída družstevních rolníků – jednotná třída socialistických pracujících“ z roku 1959, „Organizace práce a sociologie“ (1978), „Socialistický pracovní kolektiv ze zorného úhlu sociologie“ (1986), „Člověk jako objekt i subjekt globálních problémů“ (1985), „K nové syntéze globálního a konkrétního myšlení“ (1986), „Intelektualizace, vzdělání a věda“ (1980).

Třetí část je věnována *sociologii vědy a teorii vědeckého zkoumání*. Zahrnuje celkem 11 příspěvků: „K některým metodologickým otázkám sociologie vědy“ (1976), „Problémy a perspektivy sociologického výzkumu vědy“ (1981), „Výsledky, teoretické problémy a tendence rozvoje sociologie vědy v Bulharsku“ (1984), „Od normativní k interpretativní sociologii vědy“ (1985), „Věda o vědě – problémy a perspektivy“ (1967), „Věda o vědě a řízení vědy“ (1968), „Systémový přístup a věda o vědě“ (1971), „Za systematictější rozvoj zkoumání etických problémů vědeckého poznání“ (1973), „Věda a hodnoty“ (1973), „Ke struktuře tvořivé osobnosti ve vědě“ (1975), „Věda a politika v podmínkách vědeckotechnické revoluce“ (1986).